

Sorti, protest och stabilitet i sovjetekonomin

Slöseri och ineffektiviteter kännetecknar den sovjetiska ekonomin. Stefan Hedlund framhåller i denna artikel att detta är en logisk ingrediens i det sovjetiska ekonomiska systemet. Effektivare lösningar är blockerade av politiska hänsynstaganden. De nu aktuella disciplinkampanjerna kan bara i begränsad utsträckning öka effektiviteten. Blir de alltför hårda kan de motverka sitt syfte.

Inga nobelpriser kommer att delas ut till den som påvisar slöseri och ineffektiviteter i resursallokeringen i den sovjetiska ekonomin. Exempler är många och ibland så hårresande att även garvade sovjetologer tar sig för pannan. Det förvånande är inte att systemet brottas med så stora ekonomiska problem – utan att det fortfarande finns kvar.

Problemen är långt ifrån nya, och här finns ett slags initieringsrit för den forskare som vill etablera sig inom sovjetologin. De första sovjetiska tidningar och tidskrifter man tar sig igenom kommer att innehålla så många avslöjande redogörelser för missförhållanden, och så stark kritik av desamma, att det för den oinvigde måste förefalla som om genomgripande ekonomiska reformer står för dörren.

Varje försök att presentera dylika hypoteser för äldre kollegor i branschen

kommer dock bara att mötas av faderliga leenden. Ända sedan Stalin försvann, och en begränsad publiceringsverksamhet återupptogs, har man regelbundet diskuterat samma problem, utan att prestera någon lösning. Det senare är desto mera förvånande som en del missförhållanden fortsätter trots att de t o m kan vara klara brott mot gällande sovjetisk lag.¹ Att förklara detta med att problemen saknar lösning är otillfredsställande.

En verklig förklaring måste utgå ifrån att sjukdomen upplevs som behagligare än dess bot, det räcker inte med svepande utsagor om att medlemmarna i den sk *nomenklaturan* (den sovjetiska makteliten) är ovilliga att lämna sina invanda platser vid köttgrytorna. Utgångspunkten för denna artikel är att sovjetsystemets ekonomiska ineffektivitet är en logisk ingrediens i en rationell *second best* lösning, där *first best* är blockerad av politiska hänsynstaganden. Missförhållandena är *inbyggda* i systemet.

STEFAN HEDLUND är forskarassistent i nationalekonomi vid Lunds universitet. Han har i sin forskning framför allt behandlat Sovjets ekonomiska system och jordbruksekonomiska frågeställningar.

1. Ett utmärkt exempel på detta är den statliga organisation som är ansvarig för jordbrukets mekanisering (*selchoztechnika*). Denna har i pressen anklagats för att ta betalt för såväl leverans som montering av köpta maskiner, trots att "leverans" ofta sker omonterat vid någon (ofta avlagsen) järnvägsstation. Organisationen erkänner utan omsvep, men ursäktar sig med att man måste göra så för att uppfylla sin plan! (*Pravda*, 2 februari och 2 oktober 1978.)

Falska analogier

Slutet på femtio- och början på sextiota-len var en brytningstid. Många trodde att det höll på att ske ett verkligt närmande mellan Öst och Väst, om än inte politiskt så i termer av samhällssystem. Den holländske ekonomen Jan Tinbergen lanserade sin "konvergenshypotes" (Tinbergen [1961], som gick ut på att Västs marknadsekonomier skulle komma att uppvisa allt större inslag av statlig planering, medan Östs planekonomier skulle komma att lita allt mera på marknadskrafter; på detta sätt skulle de bägge systemen konvergera. Även inom statsvetenskapen var det en vanlig föreställning att stora förändringar var på gång, och att Sovjet skulle komma att kasta av sig mycket ideologisk "bråte": ideologin dödförklarades.²

Med efterklokhetens skärpa i analysen kan vi säga att dessa spekulationer var felaktiga. Ur ekonomisk såväl som ur politisk synvinkel är det mycket som pekar på att det inte finns något egentligt "mittfält" mellan Öst och Väst, åtminstone inte i bemärkelsen av en "tredje väg". Tvärtom finns det i bägge systemen starka krafter som blockerar ett närmande. Ungerns ekonomiska reformer utgör här en utmärkt illustration.

Den "Nya Ekonomiska Mekanism" (NEM) som infördes i Ungern 1968 var på papperet ett radikalt brott med den sovjetiska varianten av central planering. Ett flertal heliga kor slaktades. Bl a avskaffades planmålens tvingande karaktär. I praktiken var dock reformens effekter klart begränsade.³ Den byråkratiska planekonomins förhandlingsvardag visade sig starkare än de incitament för effektivitet som var inbyggda i NEM. Företagsledarna avsåg sin nyvunna frihet att fatta egna beslut och fortfor att ty sig till byråkratins förhandlingsmöjligheter.

Häri ligger en mycket viktig vattendelare mellan Öst och Väst, som den ungerske ekonomen János Kornai träffande

har sammanfattat då han säger att "konflikter är oundvikliga mellan villkoren [för ekonomisk] effektivitet, å ena sidan, och en socialistisk ekonomisk etiska principer . . . , å den andra" (Kornai [1979], s 6). De villkor han ställer upp för ekonomisk effektivitet är välkända, om än ej heltäckande: incitament, knapphetstänkande, flexibel anpassning, entreprenöranda och personligt ansvar. Av större intresse är det han kallar "socialistisk etik". Här ingår: socialistisk lönesättning (åt var och en efter hans insats), solidaritet, trygghet och företräde för det allmänna intresset framför det privata. (A a, s 5.)

Det är mellan dessa två uppsättningar principer som Kornai identifierar konflikterna. Den socialistiska lönesättningen står t ex i konflikt med användande av vinstintresse som incitament: ökande vinster och löner i vissa branscher kommer att upplevas som "orättvisa" av andra. Vidare står effektivitetens krav på att olönsamma enheter skall försvinna i konflikt med principerna om trygghet och solidaritet: svaga individer och företag skall skyddas av de starka. Slutligen skulle decentraliserade investeringsbeslut leda till en bättre allokering av knappa kapitaltillgångar, men samtidigt skulle det allmänna intresset härigenom komma i andra hand.

Dessa konflikter har också starkt präglat det ungerska reformarbetet. Ökande inkomstskillnader har lett till beskattning och omfördelning, hot om konkurser har

2. Morris Bornstein talade t ex om "erosion av ideologin i den ekonomiska sfären" (Bornstein [1966], s 78), och en rad liknande artiklar kunde återfinnas i tidskrifter som *Slavic Review* och *Soviet Studies*.

3. Det ungerska reformarbetet finns mera utförligt behandlat i Hedlund & Oxenstierna [1984].

4. Enligt Kornai [1979] omfördelades närmare två tredjedelar av företagens bruttovinster. Konkurser förekom inte utan arbetskraften garanterades fortsatt samma jobb. Även i NEM:s intentioner avsågs alla viktigare investeringsbeslut förbli i centrum och 1976 allokerades omkring hälften av investeringsmedlen via centrala beslut.

följts av statliga subventioner, arbetslöshet har det inte varit tal om och huvuddelen av investeringsbesluten fattas fortfarande i centrum.⁴ Detta mönster är mycket viktigt att uppmärksamma. Hårda spelregler är nödvändiga för att marknaden skall skapa effektivitet. Samtidigt kan företag och arbetare som hotas av dem åberopa den socialistiska etikens principer till skydd för sig själv. Lobbyverksamhet kommer att vara särskilt framgångsrik just därför att denna etik är allmänt accepterad, och slutresultatet blir den "mjuka" – och ineffektiva – vardag som är så typisk för öststatsekonomierna.

Det finns mycket uppenbara fällor man riskerar att trampa i då man diskuterar eventuella reformer i öststaterna. Falsa analogibildningar med hur ekonomisk-politiska åtgärder skulle verka i Väst kan allvarligt försvåra en djupare förståelse av hur systemen i Öst fungerar och reagerar på olika ingrepp. Denna varning är särskilt aktuell nu då alltför många i Väst väntar sig att den nye sovjetiske partichefen Michail Gorbatsjev skall ta sig an den ekonomiska stagnationen med kraftfulla ingrepp i ekonomins funktionssätt. Innan vi går närmare in på denna diskussion skall vi emellertid se något på de formella spelreglerna för den "reellt existerande" socialismen (d v s sovjetekonomin och dess varianter).

Socialismens ekonomiska teori

Ett mycket viktigt faktum är, att det vid tiden för den ryska revolutionen inte fanns någon ekonomisk teori för hur det framtida samhället skulle organiseras. Marx hade genomgående varit mycket vag på denna punkt, och endast i debatt-sammanhang kunde han förmås att grovt skissera principerna för en socialistisk ekonomi, som t ex i kritiken av Gotha-programmet.⁵

Då bolsjevikerna plötsligt ställdes inför uppgiften att på egen hand bygga ett nytt samhälle stod man således med *tabula rasa* på teorins område, och vad kanske

värre var, med förväntningar om att det hela skulle komma att visa sig vara en relativt enkel match: Lenin kom med uttalanden om att planeringsproblemet blott rörde sig om de fyra räknesätten och enkel bokföring (Smolinsky [1967]). Visserligen spelade inbördeskrig och utländsk aggression en stor roll, men mycket av det ekonomiska kaos som präglade sovjetstatens första 3–4 år får nog hänskjutas till bristande kunskaper om hur en ekonomi bör styras.

Under tjugotalet utspann sig så en mycket intressant och intellektuellt högtstående debatt om den framtida kursen för sovjetekonomin, vilken senare har blivit känd som den "stora industrialiseringsdebatten" (Erlich [1960]). I och med Stalins maktövertagande tog emellertid denna debatt ett abrupt slut (debattörerna försvann) och 1930 inträdde det stora mörkret, då en rad tidningar och tidskrifter lades ner och såväl insamling som publicering av i princip all väsentlig statistik upphörde.

Tiden från 1930 och fram till mitten av femtiotalet är av avgörande betydelse även för förståelsen av dagens sovjetiska ekonomi. Under Stalins personliga ledning utformades här "socialismens ekonomiska teori" (Sutela [1984]), och det var en mycket viktig princip som var vägledande i detta arbete: man skulle genomgående betona *skillnaderna* mellan socialistisk och kapitalistisk ekonomi.

Vikten av denna princip framgår särskilt tydligt om vi erinrar oss att det samtidigt pågick en mycket hetsig debatt i Väst kring huruvida en rationell socialistisk ekonomi överhuvudtaget kunde vara möjlig.⁶ Den "teoretiske" segrare här

5. I dessa sammanhang var han dessutom huvudsakligen intresserad av att slå fast vad socialismen *inte* var. De försök som gjordes att presentera en ritning för den socialistiska ekonomin blev ibland snarast till ytterligare argument för motståndarsidan.

6. De viktigaste bidragen i denna debatt finns publicerade i von Hayek [1935] och Lippincott [1964].

var den polske ekonomen Oskar Lange, som i ett par mycket klagörande artiklar (Lange [1936, 1937]) slog fast inte bara att en socialistisk ekonomi skulle vara teoretiskt möjlig, utan även att den skulle vara ekonomiskt överlägsen en kapitalistisk.⁷ Kärnan i Langes modell var ett auktionssystem av Walras' typ, där planmyndigheten skulle ropa ut priser, och företag och individer anpassa sig till dessa. Av särskild vikt att observera är att alla ekonomiska kategorier i denna modell var identiska med välkända kapitalistiska begrepp, som priser, löner, räntor, o s v.⁸

Vi skall inte här gå närmare in på huruvida Langes modell var/är genomförbar i praktiken.⁹ Det viktiga är att Stalins ekonomer systematiskt tvangs att ta avstånd från alla de mekanismer i denna modell för en "optimal socialism" som befordrade effektivitet, allt för att visa att socialismens teori var annorlunda än kapitalismens. Samtidigt var denna teori den enda accepterade. Redan 1936 tillsattes en grupp ekonomer med uppdrag att skriva en lärobok i den nya teorin. Utgångspunkter skulle vara Marx, Lenin och Stalin, och den stora debatten på tjugotalet skulle helt förbigås. Boken kom inte att publiceras förrän 1954 och arbetet med den präglade därmed hela stalingenerationen av unga ekonomer (de som idag har höga poster inom vetenskapsakademien).

Att nationalekonomin inte var avsedd att spela någon viktig *ekonomisk* roll visas även av Stalins egen inställning till ämnet. Han menade att alla frågor som rörde den ekonomiska politiken var förbehållna landets politiska ledning (d v s honom själv). Att låta nationalekonomin ta ställning till dylika frågor vore att *förstöra den som vetenskap*. (Stalin [1952], s 171.)

Den fråga man osökt ställer sig i detta sammanhang är om man överhuvudtaget var *intresserad* av ekonomisk effektivitet? Visserligen tilläts på sextiotalet en matematisk-ekonomisk skola att växa fram

som – implicit – baserades just på sådana begrepp som befrämjar ekonomisk effektivitet men detta kan, som vi skall se nedan, tolkas i ett helt annat perspektiv.

Rationella aktörer

Vår huvudtes hittills har varit att saker och ting som synbarligen "går snett" i sovjetekonomin i själva verket är konsekvenser av rationella individers agerande utifrån irrationella incitament. Detta är också en allmänt accepterad sats inom sovjetforskningen. Att tala om irrationalitet är emellertid vanskligt. Oftast är det nog så att det är målfunktionen som är felspecificerad snarare än beteendet som är irrationellt. Detta tycks gälla med särskild kraft för den sovjetiska ekonomin.

Förvisso är incitamentsystemet irrationellt om man antar att målet är en strävan efter ekonomisk effektivitet. Det finns mycket starka incitament att undanhålla och förvanska information, att fuska med kvalitet, att blockera innovationer och att hamstra i princip alla insatsvaror man kommer över. Lägg till detta ett prisystem som i bästa fall reflekterar en svunnen historisk verklighet, och slutprodukten blir ett system som ur snäv ekonomisk synvinkel inte kan kallas annat än synnerligen irrationellt.

Det ligger således nära till hands att avfärda ekonomisk effektivitet som ett (prioriterat) mål för den sovjetiska ekonomin. Steg har också börjat tas i denna riktning. Den franske sovjetforskaren Eugene Zaleski har t ex klart demonstrerat att den officiella versionen av den ekono-

7. Detta senare accepterades – i teorin – även av framstående företrädare för den marshallianska traditionen. Se t ex Pigou [1937].

8. Insikten på denna punkt går tillbaka till Pareto [1909] och Barone [1908].

9. Denna fråga besvarades givetvis med ett kategoriskt *nej* av författare som von Hayek och von Mises, men det kan kanske vara av visst intresse att notera att även mera sympatiskt inställda ekonomer ställer sig tvekan. Se t ex Kornai [1979].

miska planeringen till stor del är en myt. Planerna färdigställs aldrig förrän en del av planperioden redan förflutit, de revideras fortlöpande, och då periodens slut närmar sig fastställs den slutliga versionen på grundval av förväntat *faktiskt* resultat. Härigenom kommer den officiella statistiken att kunna presentera planuppfyllnad på mellan 99 och 101 procent (Zaleski [1980]).

Ett andra steg i denna skola syftar till att förneka hela planeringsbegreppet i relation till sovjetekonomin; den stora planeringsapparaten ses här bara som en skymmande fasad (Birman [1978], Wilhelm [1985]). Vi kan emellertid inte bara avfärda den traditionella tolkningen, utan att erbjuda en ny, och det är denna som vi nu skall övergå till att studera.

Politisk rationalitet

Om vi i stället för att utgå i det *ekonomiska* systemet, utgår ifrån att det är vissa drag i det *politiska* systemet som är av högsta prioritet, får vi en helt annan förklaringsmodell. Låt oss anta att politisk stabilitet står högst på önskelistan, något som förfaller rimligt efter trettioåttalets traumatiska upplevelser. Vilka krav ställer då detta på det ekonomiska systemet?

Stalins modell var att helt undertrycka ekonomisk diskussion och debatt. Tjugotalet hade klart och tydligt demonstrerat vilket politiskt sprängstoff som rymdes i diskussioner om hur det ekonomiska systemet borde styras. Utvecklingen av "socialismens politiska ekonomi" likriktade tänkandet och femårsplaneringen låste upp den ekonomiska politiken. Härigenom gjorde man effektivt slut på det ekonomiska hotet mot den politiska sfären. Priset för likriktningen blev emellertid högt, framför allt i termer av effektivitetsförluster.¹⁰

Här kan vi ha stor nytta av den teori som Albert Hirschman har lagt fram kring individens reaktioner på nedgång (*decline*) inom företag och organisationer (Hirschman [1970]). Han identifierar två

sätt att reagera: sorti (*exit*) och protest (*voice*). I det förra fallet slutar man köpa varan, alternativt lämnar organisationen. I det senare kvarstår man som konsument/medlem men gör producenten/organisationen medveten om sitt missnöje. Modellens kärna är antaganden kring valet av strategi. Sorti lämnar företaget/organisationen åt sitt öde, medan protest ses som en självläkande mekanism som kan leda till att en nedåtgående trend bryts.

I den stalinistiska modellen var uppenbarligen varken sorti eller protest möjliga (bortsett från att protest automatiskt medförde påtvingad sorti). Detta fick två konsekvenser. Genom att protest – d v s debatt kring ekonomiska problem – inte var möjlig, frångav man sig en viktig källa till förbättring av den ekonomiska mekanismen. Den allt allvarigare stagnationen under de senare åren av Stalins valde utlöste de försök till *ekonomisk* förändring och förnyelse som präglade slutet av femtio- och början av sextiotalet.

För det andra ledde kombinationen av förbud mot både protest och sorti till att trycket steg inom systemet. För att motverka detta stigande tryck tvangs man ta till en allt hårdare repression. Oviljan, eller oförmågan, att fortsätta denna kurs utlöste de *politiska* förändringarna under Chrusjtjevs "töväder".

Den modell som har vuxit fram under tiden efter Stalin är starkt "darwinistisk", såtillvida att den successivt har anpassats till sina förutsättningar. Ytligt sett tillåts fortfarande varken protest eller sorti, men i en mera subtil bemärkelse kan vi observera bägge fenomenen. En väsentlig poäng hos Hirschman är att de mest kvalitetsmedvetna kommer att stå kvar

10. Sutela [1984] har klart dokumenterat hur den ekonomiska teorins utveckling under stalin-tiden helt tömdes på ekonomiska begrepp och ekonomiskt tänkande. En sovjetisk akademiledamot kunde senare kategorisera Stalins bidrag som "en generell, slutet och skolastisk studie av socialistiska äganderättsformer" (citerat av Sutela [1984], s 77).

längst, d v s välja protest, medan övriga väljer sorti. För att bibehålla politisk stabilitet i kombination med rimlig ekonomisk effektivitet bör man således tillvarata så mycket som möjligt av de protestbenägnas produktiva bidrag, medan övriga bör tillåtas en begränsad sorti, för att minska missnöjstrycket. Precis detta är också vad som har skett, i tre väsentliga bemärkelser, alla hämtade från Hirschman: sorti, protest och lojalitet.

Mjuk sorti

Sovjetekonomin är full av små säkerhetsventiler där den energi som däms upp hos missnöjda individer kan tas tillvara på ett produktivt sätt. Mest slående är kanske de privata jordlotterna inom jordbruket och de fria marknader där livsmedel från lotterna kan säljas. Ytligt sett utgör denna privata sektor ett direkt hån mot det socialiserade systemet, och man är väl medveten om dess "demoraliserande" inverkan på "sovjetmänniskan".¹¹ Invändas kan här att den privata sektorn är av så stor betydelse att man i praktiken inte kan undvara den, men i den utsträckning ett sådant påstående är sant, utgör det en trivial observation. Vi kan identifiera en betydligt mera subtil funktion.

Hirschman skriver inledningsvis att han hade fått uppslaget till sin bok då han observerade att det statliga järnvägsföretaget i Nigeria fortfor att vara synnerligen ineffektivt trots att det var utsatt för konkurrens från privata landsvägstransporter. Tesen att konkurrens befrämjar effektivitet höll således inte. I stället var det så att existensen av ett alternativ tillät fortsatt ineffektivitet i det statliga företaget (vars förluster bars av skattebetalarna). De som var mest benägna att klaga (voice) kunde lämna järnvägsföretaget och gå över till det privata alternativet (exit). Härigenom lättade trycket på järnvägen genom att de krafter som kunde verkat för förbättring avlägsnades.

Precis denna modell kan vi applicera på den privata sektorn i Sovjet. Privata jord-

lotter, fria marknader och andra liknande aktiviteter lättar trycket på det officiella systemet. Potentiella krav på ökad effektivitet reduceras och systemet kan härigenom primärt inriktas på stabilitet. Vi har en *second-best*-lösning där priset för stabiliteten är ekonomisk ineffektivitet. Att det primärt är denna funktion man är intresserad av visas bl a av de många restriktioner som omgärdar privat verksamhet och som hindrar denna från att uppnå ens rimlig effektivitet.¹² Man behöver en ventil men denna får inte bli så stor att den utgör ett reellt alternativ till det officiella systemet. Ventilen utgör en "mjuk" sorti, då man fortfarande i viss bemärkelse är kvar inom systemet.

En annan, och principiellt annorlunda, typ av mjuk sorti finner vi i det system som används för att förhindra intresseartikulation. Censur och repression kan fungera brutalt och bidrar då till att öka trycket inom systemet. I Sovjet har man lyckats med en mera subtil variant, som genom en långt driven atomisering av individerna avleder och kanaliserar missnöjet, bl a i form av den mycket karakteristiska politiska anekdotfloran. Cynism och misstro ersätter öppet missnöje med systemet. Individerna har erbjudits en mjuk sorti i form av en dubbel tillvaro, där de är fysiskt närvarande som arbetare men psykiskt utestängda. I bakgrunden lurar dessutom en "hård" sorti (till Sibirien).

Skillnaden mellan de bägge varianterna är att den förra är positiv, i den dubbla bemärkelsen av frivillighet och produk-

11. Dessa negativa konsekvenser finns klart beskrivna i en artikel i kommunistpartiets ideologiska tidskrift *Kommunist* (nr 5, 1982, s 71 ff).

12. För jordlotternas del framstår hindren mot småskalig mekanisering (handtraktorer och annat som är vanligt i svenska villaträdgårdar) som svårbegripligt ur ekonomisk synvinkel, och vad marknaderna beträffar skulle stora vinster gå att göra genom att lätta på kravet att man bara får sälja vad man själv producerat; mellanhänder eller Kooperation skulle kunna hindra att merparten av alla arbetsföra bönder mitt under brådaste skördetid försvinner till marknaden för att sälja tomater.

tivt resultat, medan den senare är negativ såtillvida att individerna inte har något egentligt val. Bägge fyller dock den väsentliga funktionen att de avleder missnöje från att riktas direkt mot systemet.

Mjuk protest

Ett liknande exempel på "mjuk" protest kan vi finna inom den ekonomiska forskningen. När ridån gick ner för national ekonomin var det en grupp forskare som lyckades undgå att ta aktiv del i skapandet av "socialismens ekonomiska teori" genom att ta sin tillflykt till, och övervintra inom, den mera opolitiska matematiken. Under Chrusjtjevs töväder fanns det således en grupp matematiska ekonomer som representerade en frisk kraft. Deras budskap var också revolutionerande. Mest namnkunnig är Kantorovitj och teorin för optimal planering, men genomgående var att man arbetade med effektivitets- och knapphetstänkande. Detta är naturligt i optimeringsmodeller men totalt främmande – och kätterskt – i den socialistiska teorin, som helt tar avstånd från dylika kategorier.

Den matematiska skolan fick emellertid aldrig någon större betydelse för den praktiska planeringen. Modeller för input-output och linjär programmering kom ofta att bilda slutna kretslopp (Birman & Tretjakova [1976]). Den "traditionella" planeringen – d v s i stort sett framskrivning av tidigare planer från den "uppnådda nivån" (*po dostignutomu urovnju*) – fortsatte i väl upptrampade spår.

I denna bemärkelse blir protesten "mjuk". Det kan förefalla som om man inte tog de matematiska ekonomerna på allvar utan främst var intresserad av att lätta på trycket inom den traditionella skolan, genom att ge de "oppositionella" en egen sandlåda. Liksom i fallet med den privata sektorn, har expansionsmöjligheterna för den nya teorin hela tiden varit begränsade, via en hård ideologisk kontroll. Trots allt var det dock fråga om en

reell protest, genom att representanter för den traditionella skolan tvangs att gå i tidvis hård polemik, och den torde säkerligen ha haft vissa positiva demonstrationseffekter, genom att effektivitets- och knapphetstänkande på så sätt bakvägen kom att påverka "socialismens ekonomiska teori".

Lojalitet

Det som återstår är nu att förklara den sammanhållning som uppenbarligen finns inom makteliten och även här kan vi ha användning av Hirschmans arbete. Han visar där på vikten av lojalitet och pekar på sambandet mellan kostnader för in- och utträde i en organisation och den lojalitet individen kommer att uppvisa mot organisationen. Höga initieringskostnader medför en starkare lojalitet. Individen kommer att vara mera benägen att blunda för missförhållanden och att ställa sig solidarisk med gruppen än om in/utträde hade varit mera lättvindigt. Det är således inte enbart fråga om köttgrytor, utan snarare om en subtil mekanism för att hålla samman och likrikta makteliten (ideologin spelar givetvis en stor roll här). Följaktligen är det viktigt att partiet förblir en elitorganisation med höga krav på potentiella medlemmar. Helst bör man också omge sig med mystiska ritualer av olika slag. På detta vis har man avlägsnat behovet av terror. Man har skapat en inbördes stabil maktelit genom att införa ett högt pris för in- och utträde. Denna modell har också visat sig betydligt mera effektiv än den stalinistiska.

En systemkonform politik

Sett från en maktpolitisk synvinkel är det sovjetiska ett rationellt system, som garanterar den önskade stabiliteten. Priset är dock att man har tvingats offra de "självläkande" mekanismer som marknaden erbjuder genom att ineffektivitet bestraffas och sällas bort. I sovjetekonomin finns det en mångfald av effekter som di-

rekt uppmuntrar till slöseri och ineffektivitet, helt enkelt därför att deras primära funktioner är icke-ekonomiska. Det finns således en uppenbar risk att hela denna modell till slut sjunker i havet, om inga begränsade mekanismer kan introduceras.

En sådan begränsande mekanism är de möjligheter till protest och sorti som faktiskt finns inom systemet. Arbetet med optimal planering har visserligen inte haft någon synbar praktisk inverkan på den praktiska planeringen, men troligen har det haft vissa – och viktiga – demonstrationseffekter. På samma sätt spelar de olika formerna av privata aktiviteter en viss roll, trots de många restriktioner som omger dem. Möjligheterna till protest och sorti utgör ett utmärkt exempel på "socialistisk pragmatism".

Av betydligt större vikt är dock de disciplin- och antikorrupsionskampanjer som i princip alltid har funnits men som har fått en kraftigt ökad såväl publicitet som intensitet under Andropov och Gorbatsjev. Dessa utgör besynnerliga fenomen, såtillvida att man här använder piskan med ena handen för att bromsa det man med andra handen använder mörteten för att stimulera. De är dock logiska konsekvenser av att de ekonomiska mekanismerna ej primärt är avsedda för ekonomiska syften. Disciplinkampanjer blir ett sätt att hindra botten att gå ur systemet.

Samtidigt måste dylika metoder användas med urskillning för att endast gallra ut de företeelser som verkligen går emot systemet. Det är ett välkänt faktum att sovjetiska företagsledare dagligen måste göra sig skyldiga till en rad lagbrott för att klara av att uppfylla planen.¹³ Dessa produktiva brott måste tolereras. Möjligheterna till fiffel och slapphet ingår dessutom som en väsentlig ingrediens i det so-

ciala kontrakt som avleder individernas opposition mot det totalitära systemet.

Sovjetledningen går således en delikatt balansgång. Alltför hårda tag i disciplinär riktning riskerar att få negativa konsekvenser dels för produktionens organisation, dels för individernas arbetsmoral. Risken är betydande att man här kommit in i en ond cirkel. Fiffel och ineffektivitet har blivit integrerade delar av den ekonomiska modellen. Denna "mjuka" vardag utgör med nödvändighet ett attraktivt alternativ för individerna och kommer därför att tillta över tiden. Inom systemet finns det ingen annan bot än disciplin-kampanjer. Sådana medel riskerar emellertid att snarare förstärka nedgången än att vända den. Sovjetsystemet har kommit till en avgörande punkt. Gorbatsjeps program kommer att utvisa om det finns några systemkonforma lösningar kvar eller om systemförändringar blir nödvändiga.

Referenser

- Barone, E. [1908], "Il ministero della produzione nello stato collettivista", *Giornali degli economisti*. Omtryckt i von Hayek [1935] under titeln "The Ministry of Production in the Collectivist State"
- Birman, I. [1978], "From the Achieved Level", *Soviet Studies*, Vol 30, Nr 2
- Birman, I. & Tretjakova, A. [1976], "Input-Output Analysis in the USSR", *Soviet Studies*, Vol 28, Nr 2
- Bornstein, M. [1966], "Ideology and Economy", *Soviet Studies*, Vol 18, Nr 1
- Erlich, A. [1960], *The Soviet Industrialization Debate 1924-28*. Harvard University Press, Cambridge, Mass
- Hedlund, S. & Oxenstierna, S. [1984], "Den ungerska utmaningen", *Ekonomisk Debatt*, Vol 12, Nr 6
- Hirschman, A. [1970], *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations and States*. Harvard University Press, Cambridge, Mass & London
- Kornai, J. [1979], *The Dilemmas of a Socialist Economy: The Hungarian Experience*. Twelfth Geary Lecture, The Economic and Social Research Institute, Dublin
- Lange, O. [1936, 1937], "On the Economic Theory of Socialism", *Review of Economic Studies*, Vol 4, Nr 1 och 2. Omtryckt i Lippincott
- Lippincott, B. (red) [1964], *On the Economic Theory of Socialism*. McGraw-Hill, New-York & London

13. Just denna konflikt mellan lagens och ekonomins krav diskuteras i en håpnadsväckande uppriktigt artikel i *Izvestia*, 24 januari 1985.

- Pareto, V. [1909], *Manuel d'économie politique*. Giard & Brière, Paris
- Pigou, A. C. [1937], *Socialism Versus Capitalism*. MacMillan, London
- Smolinsky, L. [1967], "Planning without Theory", *Survey*, juli
- Stalin, J. [1952], *Ekonomitjeskie problemi sotsialisma v SSSR*. Politizdat, Moskva
- Sutela, P. [1984], *Socialism, Planning and Optimality. A Study in Soviet Economic Thought*. The Finnish Society of Sciences and Letters, Helsingfors
- Tinbergen, J. [1961], "Do Communist and Free Economies Show a Converging Pattern?", *Soviet Studies*, Vol 12, Nr 4
- Wilhelm, J. [1985], "The Soviet Union has an Administered, not a Planned, Economy", *Soviet Studies*, Vol 37, Nr 1
- von Hayek, F. (red) [1935], *Collectivist Economic Planning*. Routledge & Kegan Paul, London
- von Mises, L. [1920], "Die Wirtschaftsrechnung im sozialistischen Gemeinwesen", *Archiv fur Sozialwissenschaften*, Vol 47. Omtryckt i von Hayek [1935] under titeln "Economic Calculation in the Socialist Commonwealth"
- Zaleski, E. [1980], *Stalinist Planning for Economic Growth*. University of North Carolina Press, Chapel Hill, N C